

ПЕДОЛОГИЯТА – НЕОСЪЩЕСТВЕНАТА НАУКА ЗА ДЕТЕТО

Доц. д-р Милка Терзийска

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Резюме. Целта на настоящата статия е да проследи появата и развитието на педологията като комплексна наука за детето и да изясни причините, поради които тя не се осъществява. Изследвани са както достъпни литературни източници, така и документи от архивните фондове в България – Държавния архив и Научния архив на Българската академия на науките. Представена е картина на състоянието на педологическата наука в САЩ, Европа, Русия/СССР и България. На основата на тези проучвания се вижда, че докато на Запад към 30-те години на XX в. тази наука е в упадък, а в Русия е забранена през 1936 г., в България тя продължава да се преподава в Софийския университет и учителските институти в страната, за което съществуват и учебници. На нейното съществуване се слага край с пълното установяване на идеологическото господство на новата комунистическа власт.

Ключови думи: педология; дете; деца; детство

1. Обща характеристика

В края на XIX – началото на XX в., в резултат на развитието на експерименталното научно познание и проникването му в психологията и педагогиката¹⁾, се заражда новата наука *педология*²⁾. Нейното възникване е проява на нарасналия интерес към детето и законите на неговото развитие.

Необходимостта за възникването на педологията като особена наука за децата се извежда от развитието на педагогическата психология и експерименталната педагогика (Shvatsman, Kuznetsova 1994, 12 – 13). Тази необходимост произлиза и от детската психология. Тя, за разлика от педагогическата психология с нейния приложен характер, произлиза от еволюционните концепции и експерименталното естествознание, поставило заедно с въпросите за филогенетическото развитие на човека и въпроса за онтогенетическото му развитие. Под влияние на дискусиите в еволюционната теория започва да се създава генетическата психология, която считала за невъзможно да се изучава психическото развитие на детето откъснато от неговото физическо развитие. Този недостатък бил отстранен със създаването на новата наука – педологията, чийто стремеж

бил да даде цялостна картина за възрастовото развитие на детето в условията на определена социално-историческа среда. „Науката за детето, или педологията – често я смесват с генетическата психология, макар че тя е само главната част на последната, възниква сравнително неотдавна и в течение на последното десетилетие завоюва значителни успехи“ (Holl 1912, 10; Shvatsman & Kuznetsova 1994).

Опирайки се на постиженията на различните науки, педологията отчита не само психическото, но и физическото развитие на детето. Тази комплексна наука за детето представлява съвкупност от психологически, педагогически, анатомо-физиологични, биологични концепции за развитието на детето. В разработването на нейните проблеми обединяват усилия педагози, психолози, медици, генетици, физиолози и др. учени³⁾.

Популярността, която придобива педологията, се обяснява главно с нейната ориентираност към практиката. Учителите и възпитателите в целия свят се сблъскват с много проблеми, сред които здравето на децата, техните психически качества, социален статус, образование на родителите – задачи, които педологията се опитвала да реши, използвайки комплексен подход при изследванията на децата (Balashov 2012, 6).

2. Зараждане и развитие на педологията в света

2.1. Педологията в САЩ

Педолозите търсят основоположниците на своята наука в далечното минало и сред нейните предшественици назовават имената на Я. А. Коменски, Ж.-Ж. Русо, Й. Х. Песталоци, Й. Ф. Хербарт, Д. Тидеман⁴⁾ и други автори, които поставят въпроса за необходимостта от изучаването на детската природа в нейното развитие. Като първо реално явление в областта на педологията се признава изданието през 1882 г. труд на немския физиолог В. Прејер „Душата на детето. Наблюдение върху душевното развитие на хората през първите години на живота“ („Die Seele des Kindes. Beobachtungen über die geistige Entwicklung des Menschen in den ersten Lebensjahren“). В това съчинение Прејер полага основите на систематичното изучаване на природата на децата, като проследява развитието на детето в продължение на първите 36 месеца от неговото раждане (Balashov 2012, 4). Към предшествениците на педологията можем да отнесем и Константин Дмитриевич Ушински с неговата идея за педагогическа антропология – „Човекът като предмет на възпитанието, опит за педагогическа антропология“, според когото, ако искаме да възпитаваме детето във всяко отношение, трябва да го познаваме във всяко отношение (Ushinski 1965, 182 – 223).

Сред основателите на педологията е американският учен Гранвил Станли Хол (Granville Stanley Hall, 1846 – 1924), един от теоретиките на предучилищното образование по онова време (Hol 1934). Той е защитник на образованието, ориентирано към децата, и прави първите опити за междудисциплинарен подход при изучаването им. Според него преподаването на различните пред-

мети трябва да бъде подчинено на естественото и безпрепятствено развитие на детето.

След като получава научната степен „доктор“ в Харвардския университет, Станли Хол заминава за Европа. Главно в Германия той изучава физиология, химия и експериментална психология в новосъздадената първа в света психологическа лаборатория на Вилхелм Вунд. Едновременно с това усилено изучава педагогика. Получил солидна разностранна подготовка, Станли Хол стига до извода за необходимостта педагогиката да бъде построена върху нови начала.

В Америка Станли Хол чете пред учителите цикъл от 12 лекции по тези теми, които имат голям успех. В тези лекции той за първи път изказва мисълта, че педагогиката трябва да се основава върху изследванията на учащите се. Според него главният недостатък на съвременната образователна система е нейната „схолиоцентричност“, докато тя трябва да бъде „педоцентрична“ в съответствие с нейната главна задача. Неговото твърдение е, че не децата съществуват заради училището, а училището съществува заради децата. Поради това училищните програми и методите на обучение трябва да се приспособяват към душевното развитие на учениците, а не обратното. За да може действително училището да стане проводник на „педоцентричния“ принцип на възпитание, трябва преди всичко щателно да се изучава психофизическата природа на децата и особеностите на тяхното развитие.

В съответствие с тези свои идеи Станли Хол започва незабавно изследвания на учениците в бостънските училища. От 1881 г. той започва да ръководи катедра по психология и педагогика в Балтиморския университет, където основава първата в САЩ психологическа лаборатория, преименувана по-късно в експериментална лаборатория за психическото развитие на децата.

В резултат на активната работа на Станли Хол и кръга психолози около него педологията придобива огромна популярност в САЩ. През 1894 г. в страната има 27 лаборатории за изучаването на децата; към 1904 г. – около 50 психологически лаборатории и катедри по педагогика, основани изключително от учениците на Станли Хол; към 1910 г. лабораториите са повече от 100.

През 1896 г. психологът Лайтнер Витмер (Lightner Witmer), практикуващ в Германия в лабораторията на В. Вунд, открива първата в САЩ психологическа клиника в Университета в щата Пенсилвания. Той подчертава необходимостта от подготовката на педагози и психолози за работа с деца, които имат затруднения в училище.

В началото на XX в. почти във всички американски университети се четат курсове по педология. Към женските общества и учителски съюзи съществуват отдели за педологически изследвания. В популярните списания и вестници се публикуват съобщения за новите изследвания в тази област.

Отчитайки интереса в обществото към въпросите на психологията и педагогиката, през 1887 г. Станли Хол основава психологическото списание „American

Journal of Psychology“, а през 1891 г. – педагогическото списание „Pedagogical Seminary“. През 1892 г. той създава Американската психологическа асоциация (American Psychological Association), а на следващата година – Националната асоциация за изследване на децата (National Association for the Study of Children). В периода 1894 – 1896 г. са създадени още шест регионални общества за изучаването на децата. На педагогическия конгрес в Чикаго през 1893 г. Станли Хол организира съвместно със своите сътрудници специална секция за изучаването на детето.

От 1893 г. Станли Хол започва да прилага в широки мащаби като основен метод на своите изследвания метода на анкетирането с последваща статистическа обработка на получените от него резултати и тяхната съпоставка с данните от лабораторните изследвания. Особено внимание той отделя на изучаването на кръга от реални представи на децата, постъпващи в училище; характерните особености на детския страх, лъжата, предразсъдъците, съвестта, чувството за чест, въображението и волята, интересите и склонностите и т.н.

2.2. Педологията в Европа

В последното десетилетие на XIX в. педологическото движение обхваща и европейските страни – първоначално Англия и Франция, а след това и Германия, Швейцария, Италия, Австрия, Белгия, Русия и др. страни. То си поставя задачата да създаде *научни основи на педагогиката на основата на разработването на методи за изследване на детската природа*. Все още няма научна яснота по отношение на терминологията и наред с термина „педология“ се употребяват и други определения, свързани с изследванията на децата – психология на детството, педагогическа психология, експериментална педагогика, хигиена на възпитанието и др. (Shalaeva 2014, 141).

В Европа проводници на педологията стават известните учени Ернст Мойман, Вилхелм Щерн, Едуард Клапаред, Алфред Бине, Габриел Компейре, Овид Декроли и др. Към лабораторията на немския психолог Ернст Мойман е организирано експериментално училище, в което се изпробват различни програми за обучението на децата, изследват се методи за селекция на децата в клас на основата на предварителна диагностика, експериментално се изучават критериите за подбор на учениците: по ниво на интелигентност, по интереси и наклонности, по адекватна за тях форма на общуване с учителя. Швейцарският педагог Едуард Клапаред основава Асоциацията за приложна психология и Педагогическия институт „Жан-Жак Русо“ в Женева, който бързо се превръща в международен център за експериментални изследвания в областта на детската психология.

В различните страни на Европа възникват педологически сдружения. Едно от първите е създадената през 1894 г. Британска асоциация за изучаване на детето (British Child-Study Association) в Единбург. Тя има за цел да задълбочи

разбирането на детската природа и да изработи по-адекватни научни методи за възпитанието на детето. Скоро обаче Асоциацията конкретизира характера на своята дейност, като ограничава предмета на изследванията си в рамките на детската психика. Новите задачи са формулирани по следния начин: „Да се заинтересоват родителите, учителите и лекарите за изучаването на децата, вярвайки, че само по-точните знания за естествения ход на развитието на човешката психика и това, как този ход може да бъде видоизменен от обкръжаващите го, ще донесат по-нататъшен успех в изясняването на принципите на естественото и здравото възпитание“. Асоциацията започва да издава списание „Педолог“ („Paidologist“), преименувано впоследствие в съответствие с нейното наименование в „Изучаване на детето“ („Child-Study“). През 1896 г. психологът Оскар Крисман представя в Йенския университет своето съчинение със заглавие „Педология – проект за научното изучаване на детето“. През 1899 г. в Париж е образувано Общество за психологическо изучаване на детето (Société libre pour l'étude psychologique de l'enfant), което издава и бюлетин (Balashov 2012, 7).

От казаното по-горе се вижда, че първоначално педологическото движение приема характера на психологически изследвания. Към 1902 г. в различните страни на Европа има пет педологически общества и се издават осем периодични издания с педологически характер. В повечето европейски страни, с изключение на Белгия и Русия (в България също), терминът „педология“, предложен през 1893 г. от Оскар Крисман – ученик на Станли Хол, за обозначаване на всеотрасловното изследване закономерностите на възрастовото развитие на децата, не се утвърждава. Вместо него все по-често започва да се употребява терминът „наука за децата“.

През 1903 г. се предприемат опити за организирането на Международен педологически конгрес, но едва през 1908 г., по време на шестия Международен конгрес по психология в Женева, е създадена временна комисия по подготовката на Световен конгрес по педология. Той се провежда в Брюксел на 13 – 18 август 1911 г. В него участват учени педолози от 22 страни на Европа и Америка. Организирани са пет секции: 1) обща педология; 2) антропология, биология и училищна хигиена; 3) детска психология; 4) педагогика на нормалното и анормалното дете; 5) социология на детето. Членовете на конгреса изработват основните положения на новата наука. Педологията е провъзгласена като биосоциална наука, опираща се в описателната си част на философията, педагогиката и историята, в догматичната си част – на философската част на педагогиката, в аналитичната си част – на психологията, физиологията и педагогиката (Balashov 2012, 8).

Скоро след конгреса започват да се изказват мнения за кризата на самите основи на педологията, за нейната еkleктичност, за отсъствието на единство между представителите на различните научни дисциплини, провеждащи изследвания в рамките на единната наука за детето. Педологията много бързо

започва да губи своето значение като самостоятелна наука и да се разпада на съставляващите я дисциплини. Въпреки че през 20-те години на XX в. и през следващите години педологическите изследвания на Запад продължават, тази наука се намира в състояние на пълен упадък (Balashov 2012, 9). В началото на 30-те години на XX в. съветският психолог Л. С. Виготски пише, че „...педологията продължава да съществува като жив труп, не осъзнавайки методологическата природа на своите собствени построения и преди всичко не наричайки себе си педология. В пределите на формалното логическо научно мислене няма място за педологията като особена наука“ (Vygotskiy 1931, 57).

2.3. Педологията в Русия/СССР

В Русия началото на педологическите изследвания е положено през 1901 г., когато А. П. Нечаев основава в Санкт Петербург лаборатория по експериментална педагогическа психология. Към 1910 г. частни педологически учреждения се появяват в Москва, а след това и в някои други руски градове. През 1917 г. в страната има повече от десет различни организации, които се занимават с педологическото изследване на децата. Като центрове на педологическата наука и практика се утвърждават Москва и Санкт Петербург.

В противоположност на състоянието на педологията на Запад през 20-те и 30-те години на XX в. в Съветския съюз тази наука бележи „невиждано никога и никъде развитие“ (Blonskiy 2000, 15), свързано с имената на П. П. Блонский, А. Б. Залкинд, М. Я. Басов и др. Съветските педолози усилено се стараят да я приведат върху единна „методологическа“ база⁵⁾, да намерят специфичните проблеми на своята наука, без да я свеждат до проблемите на сродните области на знанието (Petrovskiy 1991).

Веднага след Гражданската война в Русия (1917 – 1922 г.) педологията бележи все по-широко развитие. В първите години на своето съществуване съветската педология се намира под силното влияние на естествознанието и медицината, но впоследствие това влияние е заменено от педагогиката. С развитието и укрепването си съветското училище, детските градини и другите детски учреждения започват да изпитват все по-голяма потребност от помощта на педологията. Педологията все повече започва да става педагогическа наука, а детските учреждения – да се нуждаят от практическата работа на педолозите. Мащабите на научноизследователската и практическата работа в областта на педологията се разрастват. В рамките на педагогическите висши учебни заведения се откриват педологически отделения, които подготвят педологически кадри за детските учреждения. На много места се откриват педологически кабинети и лаборатории (Blonskiy 2000, 14 – 15).

На Първия всесъюзен педологически конгрес през 1928 г.⁶⁾ е приета държавната програма за развитието на теоретичната и практическата педология. Така педологията получава официална подкрепа от ВКП(б) и държавата. Основната при-

чина за тази поддръжка е стремежът да се получат от педологията практически „рецепти“ за ускореното възпитание на „социалистическия“ човек. Формирането на „новия човек“ е много важно условие за модернизацията на страната по посока на изграждането на мощна комунистическа държава и всички нейни институции, а също така залог за консолидирането на обществото върху идейната платформа на болшевишката партия. Официалният лидер на педологическото движение в страната А. Б. Залкинд пише: „Главният практически въпрос, издигнат от новия обществен строй... – това е въпросът за измененията на масовия човек в процеса на *социалистическото* влияние върху него. Този въпрос е педологически, защото именно в детството (а сферата на педологията е детството!), в периода на *развитието*, израстването на човека *средата* се оказва най-могъщият, решаващ фактор, създаващ главните установки на развитието, определящ всички основни перспективи на по-нататъшното битие на човека. Експериментите на средата, резултатите от тези експерименти, степента на податливост на организма на тези влияния, на които е подложен, – всичко това са непосредствено педологически проблеми. И педологията трябва ясно, недвусмислено да отговори годна ли е, от педологическа гледна точка, *новата социалистическа среда за създаването на новия масов човек*“ (Zalkind 1929, 6)⁷⁾.

Въпреки получената през 1928 г. подкрепа на Партията и държавата само след няколко години педологията е заклеймена и на нейното съществуване в Съветския съюз е сложено край за десетилетия напред⁸⁾. С Постановлението на ЦК на ВКП(б) от 4 юли 1936 г. „За педологическите извращения в системата на наркомпросите“⁹⁾ педологията е обявена за „лъженаука“, педолозите – за „лъжеучени“, и е наложена пълна забрана на дейността в областта на педологическата теория и практика (Radev 2013, 284 – 285). За дълги години след това изследванията на историята на педологическото движение стават невъзможни. Едва в средата на 60-те години на XX в. са предприети първите опити за подобни изследвания, носещи преди всичко апологетичен характер в стремежа си да реабилитират педологията като научно направление. Пионер в тази област е психологът А. В. Петровский (Petrovskiy 1964, 1967), който в своите работи от този период си поставя задачата да определи съотношението между педологията и психологията, да опровергава традиционния възглед за педологията като „лъженаука“ и да я представи като комплекс от несвързани помежду си дисциплини, изучаващи развиващото се дете. Той признава правилната постановка на педолозите за комплексното изучаване на детето, като в същото време, разглежда техните грешки и опровергава мнението за „вредителската“ им дейност. По-дълбока и разгърната характеристика на различните страни от дейността на съветските педолози, причините и последствията за забраната на педологията в страната А. В. Петровский дава в статия, публикувана през 1991 г. (Petrovskiy 1991).

90-те години на XX в. са преломни в изучаването на историята на развитието и забраната на педологията в СССР. Болшинството от изследванията, разглеж-

дащи свързаните с това проблеми, се появяват именно през последното десетилетие на XX в., когато възниква реалната възможност за изучаването на намиращата се под забрана педология извън рамките на каквато и да било идеология.

3. Педологията в България

3.1. Иван Георгов

Експерименталната насока в комплексното изучаване на детето е широко застъпена и добре развита в теорията и практиката на българските университетски педагози и психолози от първите десетилетия на XX в., макар и да не използват понятието „педология“. Някои от тях целенасочено работят и в тази нова научна област¹⁰⁾. Сред тях е Иван Георгов, който в продължение на едно десетилетие наред с философските дисциплини (история на философията, логика, етика, естетика) чете лекции по педагогика, психология и дидактика¹¹⁾. Макар и след 1900 г.¹²⁾ да преподава само философски дисциплини (Stefanov 2009, 9), той продължава да се интересува от проблемите на образованието и възпитанието у нас и в международен план и да членува в престижни педологични институции.

През 1904 г. Иван Георгов е командирован в Нюрнберг за участие в Международния конгрес по училищна хигиена. Проучва също така и училищните музеи във Виена и Берн. През 1909 г. присъства като представител на Софийския университет на юбилея на Женевския университет и на V международен конгрес по психология. Сред документите му има програми за конгреси по философия в Неапол и Кьонигсберг (1924), които вероятно той е посетил¹³⁾. От 1910 г. Иван Георгов е действителен член на Националния институт (Institut National Genevois) в Женева; член на Международния патронажен комитет на Института „Жан-Жак Русо“ (Comité international de patronage de l'Institut J. J. Rousseau) в Женева; член на Международния патронажен комитет на Международния факултет по педология (Comité international de patronage de la Faculté internationale de Pédologie) в Брюксел; член на Международния изпълнителен комитет на международния конгрес по педология (Comité exécutif international des Congrès internationaux de Pédologie) (Panayotov 1988, 119). Той е един от инициаторите и взема дейно участие в подготовката на международен конгрес по педология (Georgov 1906, 795 – 810). Командирован е от Софийския университет на Първия международен конгрес по педология в Брюксел през 1911 г.¹⁴⁾. По повод кончината му на 13 август 1936 г. съболезнователни телеграми са получени от университетите в Берн, Женева, Нюшател, Мюнхен, Хайделберг, Бон, Виена, Краков, Прага, Будапеща, Лион, Страсбург, Монпелие, Палермо, Падуа, Лондон, Неапол, Болоня, Лил, Марсилия, Париж, Ферара, Лиеж, Осло, Брюксел, Белград, Мадрид, Гренобъл. Това е свидетелство за международната популярност и авторитет на проф. Иван Георгов – един от първите преподаватели по педагогика и психология в Софийския университет и изтъкнат български педолог (Minkova & Nyagolova 2015).

3.2. Димитър Кацаров и лабораторията по психология и педагогика към Софийския университет

Сред най-изтъкнатите имена в областта на педологията у нас е Димитър Кацаров, който чете лекции по тази дисциплина от учебната 1926/1927 до края на университетската си кариера. В научно-педагогическото му творчество и практика експерименталното изследване на децата е широко застъпено. Като асистент, доцент и професор, Димитър Кацаров отговаря за педагогическата лаборатория¹⁵⁾, създадена през първото десетилетие на XX в. и без съмнение с активното участие на Петър Нойков¹⁶⁾. Получил солидна научна подготовка при един от най-големите учени в областта на експерименталната психология по това време – Едуард Клапаред, Димитър Кацаров дава нов тласък в нейното развитие. Продължавайки делото на Петър Нойков, Димитър Кацаров чете лекции както по педагогически, така и по психологически дисциплини, в които застъпва „главно проблемите и методите на експерименталната педагогическа и детска психология“ (Pirgov 1984, 325). За него педагогиката и психологията са тясно свързани и това личи от основните курсове, които чете пред студентите, и от цялостната му научноизследователска дейност, поставена върху експериментални основи.

През 1910 г., когато Димитър Кацаров започва работа в Софийския университет, към Историко-филологическия факултет съществуват педагогическа лаборатория, кабинет по психология и семинар по педагогия. От данните, с които разполагаме, е трудно да се диференцира работата, която е извършвана в отделните научни звена (кабинета по психология и лабораторията по педагогика). Поради факта, че педагогическите и психологическите дисциплини, базирани върху експерименталния метод, все още продължават да се развиват в много тясна връзка и да се четат от едни и същи преподаватели – Петър Нойков и Димитър Кацаров (Stefanov 2015), вероятно тези звена са функционирали съвместно. Друга причина по всяка вероятност е и липсата на помещения (Pirgov 1984, 326).

В спомените си Димитър Кацаров разказва, че още при постъпването си като асистент по педагогика в Софийския университет се заема с по-нататъшното развитие на „лабораторията по психология“, която заварва – дело на Никола Алексиев и д-р Кръстю Кръстев. Чрез нея той мечтае да даде на своите студенти също такова образование и подготовка, каквото той самият е получил в Женева, и чрез това – „една нова насока в нашата педагогическа наука“¹⁷⁾. Кацаров много държи педагогиката и психологията да се изграждат „на научни експериментални основи, а да не бъдат умозрителни, абстрактни науки“, затова полага големи усилия за по-нататъшното обзавеждане на тази лаборатория с необходимата апаратура¹⁸⁾. Димитър Кацаров продължава да я снабдява с достъпната през 20-те години на XX в. апаратура, главно от германската фирма „Цимерман“, а също и от френски и американски фирми

(Pirgov 1984, 325)¹⁹⁾. Благодарение на това тази лаборатория „по богатството на апаратурата си можѐ да се издигне, след няколко години, до нивото на западноевропейските такива“²⁰⁾.

От 15 януари 1921 г. Димитър Кацаров е определен за уредник на Педагогическия институт²¹⁾. На 2 юли 1924 г. с решение на съвета на Историко-филологическия факултет той става главен уредник на Института и уредник на Семинара по педагогика и на Лабораторията по експериментална педагогика и педология (заедно с асистент Христо Негенцов). За уредник на Семинара по дидактика и методика е определен Петко Цонев²²⁾.

Генчо Пиръов, който е студент по педагогика в Софийския университет по това време²³⁾, определя тази лаборатория като психологическа. Всъщност тя е обслужвала педагогическите и психологически дисциплини от специалност „Философия и педагогика“, но през 20-те години на XX в. студентите от тази специалност са имали „много ограничен контакт“ с апаратурата „както при упражненията, така и за писмените работи“, които трябвало да подготвят за първия и втория университетски изпит, т.е. изпитите по 4 – 5 предмета в края на втората и на четвъртата година от следването (Pirgov 1984, 325).

През третото десетилетие на XX в. лабораторията придобива „свое помещение“ в една сравнително голяма стая на таванския етаж в централната нова сграда на Университета, където са преместени кабинетите и семинарите на обособените вече специалности „Педагогика“ и „Философия“. Тъй като лабораторията обслужва и двете специалности, за нуждите на специалност „Педагогика“ са дадени още две по-малки стаи на същия тавански етаж, в които са разположени книжните материали от колективните изследвания със студентите, извършвани главно с различни тестове (Pirgov 1984, 325).

Отговорници за лабораторията са Михаил Димитров²⁴⁾ и Генчо Пиръов²⁵⁾ (вече като асистент по опитна педагогика), които се грижат за реда в нея и ежегодната ѝ инвентаризация. През военните години (1939 – 1945), когато вносът на апаратура е ограничен, по почин на Димитър Кацаров за нуждите на специалност „Педагогика“ те предприемат превеждането и адаптирането на тестове и вземат участие в организирането и провеждането на масовите изследвания в почти всички софийски училища върху физическото и умственото развитие на учениците с показатели за семейното им положение и успеха в училище (Pirgov 1984, 326).

Докато педологията на Запад се намира в състояние на упадък, а в Русия тя е забранена, в България тази дисциплина се преподава на студентите в Софийския университет от проф. Димитър Кацаров. Педологията е застъпена в подготовката на студентите и в някои от учителските институти в България. Свидетелство за това са запазени учебници по педология от 30-те – 40-те години на XX в. (Kamenova 1940; Vladimirov & Velichkov 1944). Чрез тях студентите обогатяват своята педагогическа подготовка със знания по различните научни

области, свързани с детството. Всестранното опознаване на детето, обогатено и с историческия преглед на отношението към него в различните епохи, допринася за утвърждаването на едно ново виждане за детската личност в духа на новите педагогически идеи на епохата, в което уважението и съобразяването с нуждите и интересите на детската природа заемат централно място.

3.3. Педологията и новото отношение към нея след 9.IX.1944 г.

В края на 40-те години на XX в. група студенти по педагогика излизат с анонимно изложение срещу преподаването на педология в Софийския университет, озаглавено „Реакционният характер на педологията“⁽²⁶⁾. В него се казва, че педологията е антинаучна и буржоазна „псевдонаука“ и че делото на педологията и педолозите е вредно. „С това си отношение към детското развитие педологията в настоящия исторически момент се явява реакционна, понеже измества въпроса за общественото и политическото възпитание. А вън от обществената среда не може да има индивидуално развитие...“. Студентите, „верни народни синове“, са за ликвидиране с аполитичността в учебните заведения в България и с това искат да допринесат за възтържествуването му.

Под прицелите на критиката попада най-вече творчеството и дейността на Димитър Кацаров. „Погрешните теории на педологията“ са разкритикувани и от един от най-близките съратници на проф. Димитър Кацаров преди 9.IX.1944 г. и негов асистент в Софийския университет – проф. Генчо Пиръов (Pirgov 1959). Посочвайки авторите на първите научни трудове „върху някои въпроси на детското развитие“ проф. И. А. Георгов, проф. М. Герасков, и особено проф. Д. Т. Кацаров, създател на първите системни курсове по детска психология в духа на педологията, Г. Пиръов отбелязва, „че въпреки големите заслуги на тези пионери на детската психология, те не успяха да я изградят като наука. Това се дължи на обстоятелството, че повечето от тях разработват въпросите на детската психология от позициите на идеалистическата философия, психология и биология. Именно поради тази методологическа основа детската психология през първите десетилетия на нашето столетие вече се изопачи в т.нар. педология, която се характеризира с неправилни, метафизически схващания за детското развитие, за периодизацията на детството и която доведе до погрешни изводи за практиката. Работниците в областта на педологията предявиха претенции да обхванат в рамките на тази „наука“ не само въпросите на психологията, но и на физиологията, анатомията, социологията, естетиката и дори се стремяха да представят педагогията като приложна педология. Поради това, че педологическите възгледи и по-специално теорията за двата фактора на развитието – наследственост и среда – като предопределящи развитието на всяко дете, намериха широко разпространение и в Съветския съюз през първите две десетилетия след Великата октомврийска социалистическа революция, стана нужда да се излезе със специално постановление на ЦК на ВКП(б) от 4.VII.1936 г.

„За педологическите извращения в системата на наркомпросите“. Като се отхвърлиха погрешните теории на педологията, с това постановление същевременно се даде нова насока за създаване на марксистическата наука за детето“. В края на 40-те и началото на 50-те години на XX в. проф. Г. Пиръв приветства големите възможности, които постановлението на ЦК на ВКП (б) от 4 юли 1936 г. дава „за развитието на детската психология върху методологическите основи на марксизма-ленинизма“.

В дух на отрицание от предишните си възгледи и дейност е и статията на Ив. Величков (доскорошен съмишленик на проф. Димитър Кацаров и преподавател по педология в учителските институти) – „Гибелното влияние на педологията у нас“ (Velichkov 1950). Възгледите на проф. Димитър Кацаров и работата му по прилагане на тестовете са разкритикувани и от Борис Д. Иванов в статията „Проблемата за изработване на психо-педагогическите характеристики на ученици от курсистите в педагогическите училища“ (Ivanov 1957). В нея той разглежда въпроса за изследванията на учениците и изработването на ученически характеристики през 20-те – 30-те години на XX в.: „Въпросът за изработване на ученически характеристики не намери своето място и в новооткритите през 1939/40 г. педагогически училища. На мода у нас през това време бяха тестовете, въведени от проф. Д. Кацаров, с които се правеше опит да се утвърдят у нас реакционните методи за изследване интелигентността на децата. Разбира се, нашата учебна практика остана на страна от тези лъженаучни методи на изследването на детето и опитите на проф. Кацаров си останаха само опити... Изследването на интелигентността на децата въз основата на тестовете не идваше да помогне за изучаване индивидуалните особености на децата, а да сложи граница между „интелигентността“ на децата от буржоазната класа и децата на трудещите се“ (Ivanov 1957, 18).

С цел да се осуети избирането на проф. Димитър Кацаров за член-кореспондент на БАН през 1947 г.²⁷⁾, срещу неговата кандидатура се подема кампания, с която се цели да се дискредитира както личността му, така и цялостната му дейност и творчество като учен педагог (Terziyska 2013). До членовете на БАН е изпратено анонимно изложение със заглавие „Няколко бележки върху „научния труд“ на проф. Димитър Кацаров „Нравствено развитие и нравствено образование“ (публикуван в ГСУ – ИФФ, т. XXXVII, 7, 1941)²⁸⁾, в което се твърди, че не само тази студия, но и другите негови книги „не носят характер на оригинална, самостоятелна научна работа“. В статия, озаглавена „Един кандидат за академик, за когото българските деца са от нисша раса“²⁹⁾, авторът, подписан се като К. Илиев, отрича изцяло творческите постижения проф. Д. Кацаров: „Като професор по педагогика Димитър Кацаров не би могъл да се похвали с някакъв положителен принос към нашата педагогическа наука, защото в своите лекции и книги той е провеждал и провежда още антинаучни и упадъчни педагогически възгледи... системно и в течение на много години е втъпявал на нашите

студенти и учители идеалистически и метафизически теории в педагогическата наука. Той се е очертал като ревностен пропагандатор на идеите на „свободното възпитание“, което досега е нанесло не малко пакости на нашето учебно дело“. Според автора на статията педагогическата теория на проф. Д. Кацаров „представлява една еклектическа смесица от най-несъстоятелни идеи на педагогическата школа на свободното възпитание, на биологическото направление в педагогиката и идеите на американската педагогическа школа на Джон Дюи“. А знайно било, че американската прагматическа школа и биологизаторското функционално течение на Клапаред и други са подготвили почвата за появата на расистката педагогика.

На прицела попада и педологията, която проф. Д. Кацаров още преподава в Университета. Според К. Илиев реакционният характер на педагогическото направление, към което принадлежи проф. Д. Кацаров, най-добре проличава в т.нар. „педология“, която по своята същност представлявала „една расистка теория за детското развитие“. Според тази теория развитието на детето се схваща като „един съвсем стихийен и автоматичен процес“. Тя се окачествява като реакционна, защото с нея лесно можело да се „оправдае социално и национално неравенство“ и отричала „огромната творческа роля на идейно-прогресивния фактор за възпитанието на децата...“. Педологията и педологическата теория нанасят според автора на статията сериозен удар върху училището, „защото не може да има здрава учебно-възпитателна дейност там, където ръководната и решаваща роля на учителя е отречена или подценена“. А теорията за „свободното възпитание“ на проф. Д. Кацаров застъпва именно възгледа, „че учителят не бива да се намесва пряко и сериозно в детското саморазвитие“. Това схващане не представлява нищо друго, освен една „апология на безидейното и аполитично възпитание и обучение“. „Методичното объркване и дезориентиране“ в отечественофронтовското училище се дължало не само на педологията, но и на зловредното влияние на теорията за „свободното възпитание“.

Най-голямата вина за разпространяването на всички тия „антинаучни реакционни пакостни педагогически идеи и възгледи“ имал проф. Кацаров. В това именно се заключавал неговият „научен“ актив за българската педагогическа теория и практика. Затова добре трябвало да си помислят ония, „които биха съдействували за избирането на проф. Кацаров за член на БАН, защото в неговите ръце те ще поставят бъдещето на нашата педагогическа наука, на която сега се възлага отговорната роля да ръководи нашето ново демократическо училище“.

4. Заключение

Това са само част от „обвиненията“ срещу педологията и нейните привърженици, но и те дават отговор на въпроса защо идеите на новата педагогика не намират своето развитие в българското учебно дело през втората половина на XX в. Едва в началото на 90-те години у нас се отварят вратите за откриването на т.нар.

алтернативни учебни заведения, най-вече частни (Pironkova 2007). Близко пет десетилетия българската педагогическа наука се развива в рамките на съветската идеологическа система и остава зад „желязната завеса“, откъсната от лоното на западната педагогическа наука. Принципите за свобода, активност, индивидуалност не съответстват на идеологията на комунистическия режим, който се стреми към унификация на човешката личност и неотклонение от наложения идеологически модел, прокаран чрез образованието. Новите педагогически методи са възприемани като буржоазни и несъответстващи на идеологията на марксизма-ленинизма, на които е подчинен животът в България за десетилетия напред.

БЕЛЕЖКИ

1. Вж. за предисторията и историята на педологията Вж: Блонский 2000, 9 – 16; Шварцман, Кузнецова 1994, 121 – 139; Ковалева, Степанова 2017, 241 – 242; Балашов 2012, 4 – 10; Шалаева, 2014, 140 – 147; Басов 1923, 1 – 9.
2. Педологията (от гр. думи παιδί – дете, и λόγος – наука) е комплексна наука да децата, тяхното развитие, обучение и възпитание.
3. В рамките на педологията се заражда и интересът към историята на детството (Вж. Chrisman, 1920).
4. Д. Тидеман издава през 1787 г. в Германия съчинението „Наблюдение върху развитието на душевните способности на децата“ (Beobachtung über die Entwicklung der Seelenfähigkeiten bei Kindern).
5. Според известния съветски психолог А. В. Петровский не е пресилено да се каже, че през този период всички психологически изследвания на децата се провеждали под егидата на педологията и всички водещи съветски психолози (също и физиолози, лекари, педагози), изучаващи детето, се разглеждали като педологически кадри (Петровский, 1991).
6. На него участват над 2000 човека (Блонский 2000, 14).
7. Курсивът е на автора (А. Б. Залкинд).
8. И днес изследователите продължават да търсят причините, довели до тази забрана (Вж. Балашов 2012, 10 – 14) и направения там преглед на литературата по темата.
9. Постановление ЦК ВКП(б) от 4 юлия 1936 г. „О педологических извращениях в системе наркомпросов“. <https://alldef.ru/ru/articles/almanah-15/postanovlenie-ck-vkpb-o-pedologicheskikh>, 14.03.2021
10. Още през първото десетилетие на XX в. е преведен трудът на Гранвил Станли Хол „Педагогика и педология“ (Пловдив, 1907).
11. Държавен архив – София, ф. 994К, оп. 2, а.е. 2 – 7.
12. Когато Петър Нойков е назначен за редовен доцент по педагогика във Висшето училище.

13. Държавен архив – София, ф. 994К, оп. 2, а.е. 209, ч. I.
14. Държавен архив – София, ф. 994К, оп. 2, а.е. 11, Протокол от 15.VI.1911 г.
15. В изследванията тя е наречена „психологическа лаборатория“ и като дата за нейното създаване се смята 1904 г. (Пиръв 1984, 324 – 327), но в протоколите от заседанията на Академическия съвет на Софийския университет за периода от учебната 1898/1899 до учебната 1921/1922 г. е записано „лаборатория по педагогия“ и тя е различна от съществуващите други научни звена. За самия Димитър Кацаров тази лаборатория е психологическа и педагогическа и това произтича от неговите възгледи за неразделната връзка между двете научни области.
16. В Лайпцигския университет Вилхелм Вунд учредява „първата в света психологическа лаборатория, превърнала се в Институт по експериментална психология“. По-късно по примера на своя учител проф. В. Вунд Петър Нойков заедно с помощниците си Никола Алексиев и Димитър Кацаров ще създаде първата педагогическа лаборатория при Софийския университет (1907 – 1908)“ (Рошманова 2008, 25).
17. НАБАН, ф. 138К, оп. 1, а.е. 3, л. 2 (Обзор на научната дейност на Димитър Кацаров, написан от него във връзка с тържественото честване на 75-годишнината му, март 1956 г.).
18. В протоколите на Академическия съвет за учебната 1910/1911 г. се споменава за „експериментална психология“, за която са отпуснати 2000 лв. за закупуване на пособия (Държавен архив – София, ф. 994К, оп. 2).
19. Лабораторията в Софийския университет била една от най-ранните европейски лаборатории и била добре оборудвана от нейните учредители и по-късните членове на Катедрата по педагогика „с пособията, използвани в Лайпциг и в тогавашната фирма „Цимерман“.
20. НАБАН, ф. 138К, оп. 1, а.е. 3, л. 2.
21. Държавен архив – София, ф. 994К, оп. 2, а.е. 13.
22. Държавен архив – София, ф. 994 К, оп. 2, а. е. 14.
23. Генчо Пиръв завършва своето следване в Софийския университет през 1925 г.
24. Михаил Димитров (1881 – 1966) е назначен за асистент на Спиридон Казанджиев по експериментална психология на 4 април 1921 г. (Вж. Панайотов 1988, 166 – 167).
25. Генчо Пиръв (1901 – 2001) е назначен за редовен асистент по опитна педагогика в Катедрата по обща педагогика на 1 юни 1938 г. Дотогава той пише предимно по педагогически и педологически въпроси (Вж. Алманах ..., 1988, 470 – 471).
26. НАБАН, ф. 138К, оп. 1, а.е. 178 (Анонимно изложение от студенти по педагогика „Реакционния характер на педологията“, насочено срещу обучението по педология в СУ, край на 40-те години, вероятно 1948 – 1950 г.).

27. НАБАН, ф. 138К, оп. 1, а.е. 179 (Доклад-предложение на група преподаватели при Историко-филологическия факултет на Софийския университет за избирането на проф. Димитър Кацаров за член на БАН, юни 1947 г., л. 1 – 5).
28. НАБАН, ф. 138К, оп. 1, а.е. 179, л. 6 – 11 (Няколко бележки върху „научния труд“ на проф. Д. Кацаров „Нравствено развитие и нравствено образование“, л. 6 – 11, анонимно).
29. Статията е публикувана във вестник „Отечествен фронт“, г. III, бр. 858 от 24 юни 1947 г., с. 5.

ЛИТЕРАТУРА

- БАЛАШОВ, Е. М., 2012. *Педология в России в первой трети XX века*. Москва: Нестор-История.
- БАСОВ, В., 1923. Педология – наука о ребенке. *Педологический журнал, посвященный вопросам изучения ребенка*, 1, 1 – 9.].
- БЛОНСКИЙ, П. П., 2000. *Педология: Книга для преподавателей и студентов высших педагогических учебных заведений*. Москва: Гуманитарный издательский центр ВЛАДОС.
- ВЛАДИМИРОВ, К., ВЕЛИЧКОВ, И., 1944. *Педология (Наука за детето)*. Кюстендил: Труд.
- Величков, Ив., 1950. Гибелното влияние на педологията у нас. *Народна просвета*, 7(7), 60 – 64.
- ВЫГОТСКИЙ, Л. С., 1931. К вопросу о педологии и смежных с нею науках. *Педология*, 3 [In Russian].
- ЗАЛКИНД, А. Б., 1929. *Педология в СССР*. Москва: Работник просвещения.
- ИВАНОВ, Б. Д., 1957. Проблемата за изработване на психо-педагогическите характеристики на ученици от курсистите в педагогическите училища. *Народна просвета*, 13(3), 14 – 25.
- CHRISMAN, O., 1920. *Paidology; the Science of the Child: The Historical Child*. Boston: The Gorham Press.
- КАМЕНОВА, В., 1940. *Педология II курс: Лекции четени в Шуменския опитен педагогически институт през учебната 1939 – 1940 г.* Шумен: Нова епоха.
- КОВАЛЕВА, А. И., СТЕПАНОВА, М. А., 2017. Педология. *Энциклопедия гуманитарных наук*, 1.
- MINKOVA, E. S., NYAGOLOVA, M. D., 2015. The theoretical base of Pedology in Russia and Bulgaria. Велико Търново: Св. св. Кирил и Методий.
- ПАНАЙОТОВ, Ф., 1988. *Алманах на Софийския университет „Климент Охридски“* София: Климент Охридски.

- ПЕТРОВСКИЙ, А. В., 1964. *На подступах к марксистской психологии*. Москва.
- ПЕТРОВСКИЙ, А. В., 1967. *История советской психологии: Формирование основ психологической науки*. Москва: Просвещение.
- ПЕТРОВСКИЙ, А. В., 1991. *Запрет на комплексное исследование детства*. Ленинград: Наука.
- ПИРОНКОВА, М., 2007. *Частното училище – специфика и място в образователната система*. София: Св. Климент Охридски.
- ПИРЬОВ, Г., 1959. *Детска психология с дефектология*. София: Наука и изкуство.
- ПИРЬОВ, Г., 1984. За 80-годишнината на психологическата лаборатория в Софийския университет. *Психология*, **5**, 324 – 327.
- ПИРЬОВ, Г., 2001. *Развитието на педологията в СУ „Св. Климент Охридски“*. София: Веда Словена – ЖГ.
- РАДЕВ, П., 2013. *Енциклопедия на науките за образованието*. Пловдив: Паисий Хилендарски.
- РОШМАНОВА, М., 2008. *Проф. д-р Петър Нойков*. Ямбол: Светлина.
- СТЕФАНОВ, СТ., 2009. *Възникване и развитие на специалност „Педагогика“ и на основните педагогически дисциплини в СУ „Св. Климент Охридски“ (1888 – 1944)*. София: Св. Климент Охридски.
- СТЕФАНОВ, Ст., 2015. *Педагогическото образование в България (От Освобождението до средата на XX в.)*. София: Веда Словена.
- ТЕРЗИЙСКА, М., 2013. *Димитър Кацаров и движението за ново възпитание*. София: Св. Климент Охридски.
- ХОЛ, Г. С., 1907. *Педагогика и педология*. Пловдив: Центр. печ.
- ХОЛЛ, Ст., 1912. *Собрание статей по педологии и педагогике. Душевная жизнь детей*. Москва: Т-во Типо-Литографии И. М. Машистова.
- ШВАРЦМАН, П. Я., КУЗНЕЦОВА, И. В., 1994. *Педология*. Москва: Наука.
- ШАЛАЕВА, С. Л., 2014. Педология в России: Сущность и историческая судьба. *Интеграция образования*, **3**, 140 – 147.

REFERENCES

- BALASHOV, E. M., 2012. *Pedologiya v Rossii v pervoy tretyi XX veka*. Moskva: Nestor-Istoriya [In Russian].
- BASOV, V., 1923. *Pedologiya – nauka o rebenke. Pedologicheskiy zhurnal, posveshchennyy voprosam izucheniya rebenka*, **1**, 1 – 9 [In Russian].
- BLONSKIY, P. P., 2000. *Pedologiya: Kniga dlya prepodavateley i studentov vysshikh pedagogicheskikh uchebnykh zavedeniy*. Moskva: Gumanitarnyy izdatel skiy tsentr VLADOS [In Russian].

- CHRISMAN, O., 1920. *Paidology; the Science of the Child: The Historical Child*. Boston: The Gorham Press.
- HOL, G. S., 1907. *Pedagogika i pedologiya*. Plovdiv: Tsentr. pech [In Bulgarian].
- HOLL, St., 1912. *Sobraniye statey po pedologii i pedagogike*. Dushevnyaya zhizn detey. Moskva: T-vo Tipo-Litografii I. M. Mashistova [In Russian].
- IVANOV, B. D., 1957. Problematata za izrabotvane na psiho-pedagogicheskite harakteristiki na uchenitsi ot kursistite v pedagogicheskite uchilishta. *Narodna prosveta*, **13**(3), 14 – 25 [In Bulgarian].
- KAMENOVA, V., 1940. *Pedologiya II kurs : Lektsii cheteni v Shumenskiya opiten pedagogicheski institut prez uchebnata 1939 – 1940 g*. Shumen : Nova epoha [In Bulgarian].
- KOVALEVA, A. I. & STEPANOVA, M. A., 2017. *Pedologiya. Entsiklopediya gumanitarnykh nauk*, 1. [In Russian].
- MINKOVA, E. S. & NYAGOLOVA, M. D., 2015. *The theoretical base of Pedology in Russia and Bulgaria (the history-psychological survey)*. Veliko Tarnovo: Sv. sv. Kiril i Metodiy [In English].
- PETROVSKIY, A. V., 1964. *Na podstupakh k marksistskoy psikhologii. Voprosy teorii i istorii psikhologii*. Moskva [In Russian].
- PETROVSKIY, A. V., 1967. *Istoria sovetskoy psihologii*. Moskva: Prosvechenie [In Russian].
- PETROVSKIY, A. V., 1991. *Zpret na kompleksnoe izsledavanie*. Leningrad: Nauka [In Russian].
- PIRONKOVA, M., 2007. Chastnoto uchilishte – spetsifika i myasto v obrazovatelната sistema. *Sofia*: Sv. Kliment Ohridski [In Bulgarian].
- PIRYOV, G., 1959. *Detska psihologiya s defektologiya*. Sofia: Nauka i izkustvo [In Bulgarian].
- PIRYOV, G., 1984. Za 80-godishninata na psihologicheskata laboratoriya v Sofiyskiya universitet. *Psihologiya*, 5, 324 – 327 [In Bulgarian].
- PIRYOV, G., 2001. *Razvitiето na psihologiyata v SU "Sv. Kliment Ohridski"*. Sofia: Veda Slovena – ZHG. [In Bulgarian].
- RADEV, P., 2013. *Entsiklopediya na naukite za obrazovaniето*. Plovdiv: Paisiy Hilendarski [In Bulgarian].
- ROSHMANOVA, M., 2008. *Prof. d-r Petar Noykov*. Yambol: Svetlina [In Bulgarian].
- SHALAYEVA, S. L., 2014. Pedologiya v Rossii: Sushchnost' i istoricheskaya sud'ba. *Integratsiya obrazovaniya*, **3**, 140 – 147 [In Russian].
- SHVARTSMAN, P. YA., KUZNETSOVA, I. V., 1994. *Pedologiya. Repressirovannaya nauka*. Moskva: Nauka [In Russian].
- STEFANOV, St., 2009. *Vaznikvane i razvitie na spetsialnost „Pedagogika” i na osnovnite pedagogicheski distsiplini v SU “Sv. Kliment Ohridski” (1888 – 1944)*. Sofia: Sv. Kliment Ohridski [In Bulgarian].

- STEFANOV, ST., 2015. *Pedagogicheskoto obrazovanie v Balgariya (Ot Osvobozhdenieto do sredata na XX v.)*. Sofia: Veda Slovena [In Bulgarian].
- TERZIYSKA, M., 2013. *Dimitar Katsarov i dvizhenieto za novo vazpitanie*. Sofia: Sv. Kliment Ohridskia [In Bulgarian].
- VELICHKOV, Iv., 1950. Gibelното vliyanie na pedologiyata u nas. *Narodna prosveta*, 7(7), 60 – 64 [In Bulgarian].
- VLADIMIROV, K., VELICHKOV, I., 1944. *Pedologiya (Nauka za deteto)*. Kyustendil: Trud [In Bulgarian].
- VYGOTSKIY, L. S., 1931. K voprosu o pedagogii i smezhnykh s neyu naukakh. *Pedologiya*, 3. [In Russian].
- ZALKIND, A. B., 1929. *Pedologiya v SSSR*. Moskva: Rabotnik prosveshcheniya [In Russian].

PEDODOLOGY – THE UNFULFILLED SCIENCE OF THE CHILD

Abstract. The purpose of this article is to trace the emergence and development of pedology as a complex science for the child and to clarify the reasons why it is unfulfilled. Both available literary sources and documents from the archival funds in Bulgaria (the State Archives and the Scientific Archives of the Bulgarian Academy of Sciences) have been studied. A picture of the state of pedological science in the USA, Europe, Russia / USSR and Bulgaria is presented. Based on these studies, it can be seen that while in the West in the 1930s this science was in decline, and in Russia it was banned in 1936, in Bulgaria it continues to be taught at Sofia University and teacher training institutes in the country for which there are also textbooks. Its existence came to an end with the full establishment of the ideological domination of the new communist government.

Keywords: pedology; child; children; childhood

✉ **Dr. Milka Terziyska, Assoc. Prof.**

ORCID ID: 0000-0002-4457-5813

Department of Preschool and Media Education

Sofia University “St. Kliment Ohridski”

Sofia, Bulgaria

E-mail: m.terziyska@fppse.uni-sofia.bg